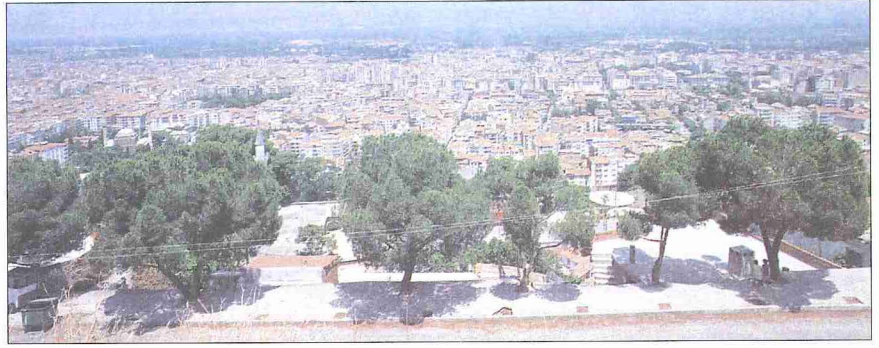

muş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri, İstanbul 1997; a.mlf., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2003, tür.yer.; a.mlf., "Evliya Çelebi'nin Manisa'ya Dair Verdiği Bilgilerin Değeri", *MÜTAD*, sy. 4 (1989), s. 215-223; Teoman Ergül, *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)*, İzmir 1991; Hilal Ortaç, *Tanzimattan Birinci Meşrutiyete Manisa* (doktora tezi, 1996), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Y. Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, tür.yer.; Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999; Nuran Tezcan, *Manisa nach Evliya Çelebi*, Leiden 1999; Mehmet Günay, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu, 1650-1675* (doktora tezi 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu* (doktora tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Nejdett Bilgi "1834-1835 Yıllarında Saruhan Sancağında Nüfus", *Manisa*, sy. 13 (1997), s. 21-22; a.mlf., "1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları*, I, Manisa 2001, s. 87-122; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 4348-4349; V. Minorsky - [S. Faroqi], "Magh'nisa", *EJ²* (İng.), V, 1169-1171.

FERİDUN EMECECI

□ MİMARİ. Lidyalılar, Persler, Make-donya ve Bergama krallıklarının yönetiminde kaldıktan sonra Roma, Bizans imparatorlukları dönemlerinde Batı Anadolu'nun önemli kalelerinden biri olan, Saruhanlılar ve Osmanlılar'ın önemli bir merkezi haline gelen Manisa sanat yönünden zengin bir potansiyele sahiptir. Bizans öncesine ait izler kaybolmuş, sadece Niobe Anıtı denilen, Yunan mitolojisi-ndeki bahtsız annenin taşlaşmış silueti olduğu söylenen Sipil (Spylos) dağının eteğindeki kaya kalmıştır. Sipil dağında iç

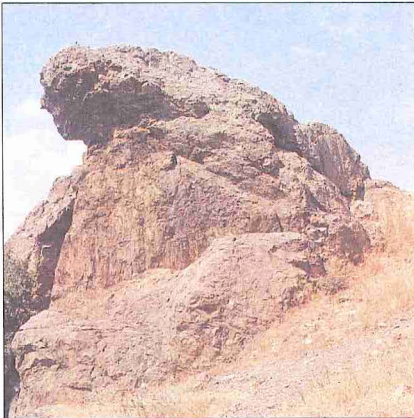
Manisa'dan bir görünüş

kalenin doğu kısmındaki duvarlar Helenistik dönem kalesine ait olmalıdır. Roma devrinde şehir doğuya düzenlenen seferlerin hareket noktasıydı. Bina ve tapınakları milattan sonra 17 yılındaki depremde yıkılınca İmparator Tiberius şehri imar ettirmiştir. Bizans döneminde Hristiyanlığın benimsendiği ilk şehirlerden biri olan Manisa kısa sürede piskoposluk merkezi haline gelmiştir. Laskarisler zamanında darphâne ve hazinenin bulunduğu, ekonomik ve stratejik yönden önemli bir merkez olmuştur. Bu dönemden günümüze ulaşabilen Bizans istihkâmı dağın eteğindeki dış kale ile Akropolis'teki iç kaledir (Sandikkale). 1313'te Saruhanlılar'ın kaleyi onararak kullandığı, XV. yüzyıldan sonra şehrin sur dışına taşıdığı, Osmanlılar devrinde yine onarım gördüğü, XVI. yüzyıl sonlarında kalede mahkûmların tutulduğu bilinir. XVII. yüzyılda iç kale küçük bir yerleşme durumunda olup aşağı kale haraptır. XVIII. yüzyıldan itibaren terk edilen kale harap olmuştur. III. İoannes Vatatzes zamanında (1222-1254) şehre büyük bir manastır yapılmıştı. Ayrıca Akbaldır deresinde bir su yolunun izleri görülür. Türk dönemi yapılarında devşirme olarak kullanılan parçaların başlıcaları ulucami ve medresesinin avlusundaki sütun başlıklarıyla gövdele-ri, İlyas Bey Mescidi'nin son cemaat yerindeki sütun başlığı, Revak Sultan Türbesi'nin güney duvarındaki örgü motifli döşeme parçası, İvaz Paşa Camii'nin son cemaat yeri sütun başlıkları, pencere söveleri, duvar dolgularıyla Manisa Müzesi'ndeki parçalardır. Şehrin tarihî eser zenginliğini Saruhanlılar ve Osmanlılar zamanında yapılmış binalar teşkil eder.

Külliyeler. Manisa'nın en eski külliyesi Saruhanlılar devrinde İshak Çelebi'nin

Emet b. Osman'a yaptırdığı Manisa Ulu Camii Külliyesi'dir (bk. ULUCAMİ). Cami, medrese, türbe, hamam ve çeşmeden oluşan külliye cami ve medrese 780 (1378-79) tarihlidir. İshak Çelebi'nin türbesi medrese avlusunun kuzeyinde yer alır. Caminin kuzeydoğusundaki hamam ise haraptır (bk. ÇUKUR HAMAM). Külliye imaret, mektep ve çeşmeyle bütünleniyordu. Kapının köşesindeki saat kulesi XVII. yüzyılda yapılmıştır. Mevlevîhâne imaret olarak inşa edilmiş, sonraları fonksiyonu değiştirilmiş olmalıdır (bk. MANİSA MEVLEVÎHÂNESİ). Hatuniye Külliyesi 896 (1490-91) tarihlidir. Cami, medrese, imaret ve mektepten oluşan külliye günümüze yalnız cami ve mektep ulaşabilmiştir (bk. HATUNİYE KÜLLİYESİ). Hafsa Sultan Külliyesi'nin mimarı Acem Ali-si'dir. Cami, medrese, imaret, mektep, dârüşşifâ ve hankahtan oluşan bu külliye 929'da (1523) inşa edilmiştir. Külliye Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 945-946'da (1538-1539) dârüşşifâ ve hamam eklenmiştir (bk. HAFSA SULTAN KÜLLİYESİ). Hüsrev Ağa'nın cami ve hamamdan oluşan külliyesinin cami kısmının inşa tarihi kubbe aleminde 962 (1554-55) olarak kayıtlıdır. Kare planlı hariminin üzerini sekizgen kasnaklı basık bir kubbe örter. Kaba taş ve tuğla almasığ örgülü duvarları, mermer söveli, alınlıkları sivri kemerli, alçı şebekeli pencereleri vardır. Hamamın inşa tarihi 966'dır (1558-59). Giriş cephesi sivri kemerli yan yana üç derin eyvan şeklinde düzenlenmiş, bunlardan ortadakinden bir kapıyla soyunmalığa geçiş verilmiştir. Bu bölüm sekizgen kasnaklı ve ortası aydınlık fenerli kubbeye örtülmüştür. Sıcaklık ve halvetleri küçük kubbe, dikdörtgen planlı hazne ve külhanı meyilli çatıyla örtülmüştür. Murâdiye Külli-

Manisa'da Sipil dağının eteğindeki Niobe Anıtı

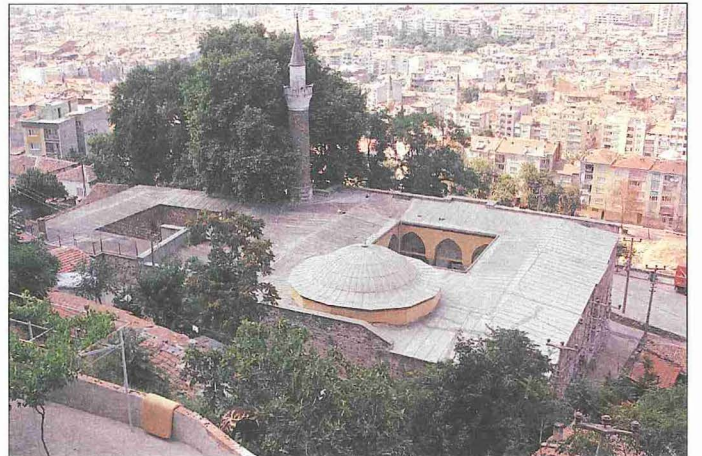
yesi III. Murad tarafından yaptırılmıştır. 991'de (1583) inşasına başlanan cami 994'te (1586) tamamlanmış, külliyeinin yapımı 1001'de (1592-93) bitirilmiştir (bk. MURÂDİYE KÜLLİYESİ). Timurtaş Paşaoğlu Ali Bey'in 831'de (1427-28) inşa ettirdiği Ali Bey Camii ve İmareti 978'deki (1570-71) tâdilâtla cuma namazı kılınmasına uygun hale getirilmiş, son onarımı 1978'de yapılmıştır. Cami zâviye planlı, üzeri alaturka kiremit kaplı çatıyla örtülüdür. Minaresi mihrap duvarına bitişiktir. Çanşınır Sinan Bey Camii 879'da (1474) yaptırılmıştır. Kesme taştan inşa edilen yapının harimi enine dikdörtgen planlıdır. Mihrap önünde iki sütunla duvarlara oturan 9,5 m. çapındaki bir kubbe ve bunun iki yanında elips şeklindeki ikişer kubbeyle örtülüdür. Son cemaat yeri ortada iki kubbe ve yanlarda aynalı tonoz örtüleriyle dört bölümlüdür. Minaresi doğuda, camiye bu yönden bitişik kütüphane ile cami arasındadır. Kütüphane kare planlı, sekizgen kasnağa oturan kubbeyle örtülü, kuzey cephesinde yuvarlak kemerli, üzeri üç kubbeli bir revaka sahiptir. Cami gördüğü onarımlarla Fâtih Sultan Mehmed devri özelliklerini kaybetmiştir. Attar Hoca Camii Kurtuluş Savaşı yıllarında yanınca 1926'da eskisinden farklı biçimde yapılmış, son tamirlerde de şimdiki şeklini almıştır. 889 (1484) tarihli İvaz Paşa Camii harimi sekizgen kasnaklı orta kubbe ve iki yanında ikişer kubbe ile örtülü, son cemaat revakı dört bölümlü bir yapıdır (bk. İVAZ PAŞA CAMİİ). İnşa tarihinin ebcedle 977 (1569-70) olduğu anlaşılan Hacı Mehmed Bey'in yaptırdığı Lala Paşa Camii kesme taştan olup aralarda hatıllar halinde tuğla kullanılmış, harimi kalın duvarlara oturan bir kubbeyle örtülmüştür. Bütün kenarlarında birer pencere bulunan sekizgen kasnaklı kubbesi pandantiflidir. Son cemaat yeri beş sütunun taşıdığı sivri kemerli ve dört kubbelidir. Ferhad Ağa'nın 979'da (1571-72) inşa ettirdiği Alaybey Camii enlemesine dökdörtgen planlı, üzeri kiremit kaplı çatıya sahip bir yapıdır. Kurtuluş Savaşı'nda yanınca yerine bugünkü cami yapılmıştır. Aslı XV. yüzyıla ait olan, fakat geçirdiği yangından sonra 1894'te yerine yenisi inşa edilen Derviş Ali Camii de bir önceki yapının plan ve mimari özelliklerini gösterir. 1059 (1649) tarihli Serâbâd Camii kırma çatılı bir yapıysa da esası kubbeli olmalıdır. Geometrik desenli tuğla örgülü minaresi dışında mimari özelliklerini yitirmiştir. Defterdar Mahmud Efendi'nin yaptırdığı Arpaalanı Camii de

özgün mimarisini kaybetmiştir. Enine dikdörtgen planlı harimi düz bir çatıyla örtülüdür. Mihrabının iki yanında dâirevî pencereler bulunur. Sekiz destekli son cemaat yerine iki yandan merdivenlerle ulaşılır. Velioğlu Camii de (Hacı Mahmud Camii) enlemesine dikdörtgen planlı, ahşap çatılı bir yapıdır. Dört sütunla bağlantılı sivri kemerli son cemaat revakının üzerini düz bir çatı örter. 25 Cemâziyelevvel 1204 (10 Şubat 1790) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre yıkılan bir yapının yerine Hacı Mehmed Ağa'nın inşa ettirdiği Mütessellim Camii'nin bitişğinde ders hane, on iki hücreli medrese ve çeşme bulunuyordu. XIX. yüzyıla ait Karaosmanoğlu Yetim Ahmed Ağa'nın yaptırdığı cami de yok olmuştur.

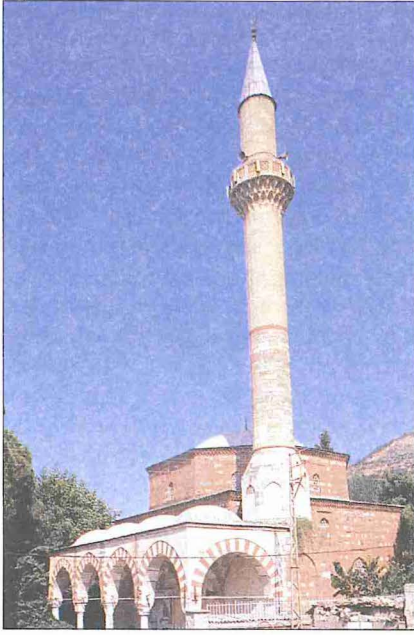
Mescidler. Manisa'da Saruhanlılar döneminin en eski yapısı olan İlyas Bey Mescidi, kitabesinden anlaşıldığına göre 764 yılı Cemâziyelevvel başlarında (Şubat 1363 ortaları) yapılmıştır (bk. İLYAS BEY MESCİDİ). Sur içindeki Hâcet Mescidi de Saruhanlılar dönemine aittir. Kare planlı yapının üzerini geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanmış bir kubbenin örttüğü anlaşılar. Hâki Baba Mescidi'nin beden duvarlarıyla minaresi tamamen yenilenmiştir. Gülgün Hatun Hamamı'nın yanındaki mescid de yıkılarak yerine yeni bir cami yapılmıştır. Ortadan kalkan Kirdecî Mescidi, Manisa Müzesi'ndeki kitabesine göre 795'te (1393) İbrâhimoğlu İsmâil tarafından yaptırılmıştır. Saruhanlılar devrine ait Gürhâne Mescidi'nin yeri ve yapım tarihi bilinmemektedir. Manisa'da Osmanlı dönemine ait tarihi bilinen en eski mescid Göktaşlı Mescidi'dir. 899'da (1493-94) inşa edilen yapı 1040'ta (1630-31) cami haline getirilmiştir. Kare planlı yapı sekizgen kasnaklı, alaturka kiremit kaplı basık bir kubbe ile örtülüdür. Yük-

sek kürsülü minaresi batı cephesine bitişiktir. İbrâhim Çelebi'nin yaptırdığı mescid ve medrese cümle kapısı üzerindeki kitâbeye göre 956 (1549) tarihlidir (bk. İBRÂHİM ÇELEBİ CAMİİ). Molla Şâban Camii ve Mektebi XVI. yüzyıla aittir. Cami 1964'te yıktırılmıştır, mektep ise harap durumdadır. Yapı dikdörtgen planlı olup kare planlı iki odacığın üzerini sekizgen kasnaklı ve tromplu birer kubbe örter. İnşa tarihi bilinmeyen Taşçılar Mescidi sekizgen kasnaklı, pandantifli yayvan bir kubbeyle örtülü, kare planlı bir yapıdır. Ayn Ali Mescidi üç kubbeli son cemaat yeri, sekizgen kasnaklı tek kubbeli hari miyle taş ve tuğladan inşa edilmiş bir yapıdır. Mihrabı kaval silmeli ve barok üslûbunda bitkisel süslemelerle taçlandırılmıştır. Nişancı Paşa Mescidi enlemesine dikdörtgen planlı bir yapıdır. Yuvarlak kemerli pencerelerinde ve kapıda empire üslûbu özellikleri görülür. Hacı Yahyâ Mescidi 879'da (1474) yaptırılmıştır. Kesme taş ve tuğla ile inşa edilen yapı kare planlı, tek kubbelidir. Sekizgen kubbe kasnağında alçı şebekeli pencereler yer alır. Son cemaat yeri üç kubbeyle örtülmüştür. Emîr Çavuş Mescidi dikdörtgen planlı, meyilli çatıyla örtülü küçük bir yapıdır. XIX. yüzyıl sonlarındaki onarımla özgün şeklini yitiren mescidin kuzeybatı köşesinde bodur gövdeli minare bulunur. Çatal mescid tek kubbeli, kare planlı basit bir yapıdır.

Mektep ve Medreseler. Şehzadeler şehri olduğundan Manisa'nın eğitimle ilgili yapıları çoktur. Külliyelerin parçası durumundakiler hariç şehirde mevcut en eski ve âbidevî medrese Sinan Bey'in XV. yüzyılda yaptırdığı binadır. Ortasında kare şeklinde revaklı avlusu bulunan medresenin kapısı kuzey cephesinin ortasında yer almaktadır. Avlunun doğu ve batı kanat-

Manisa
Ulu Camii

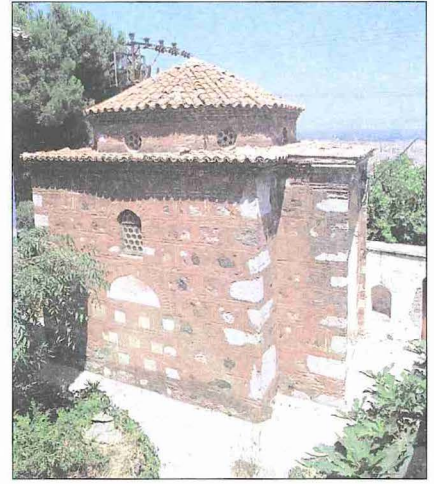
Manisa'da Lala Paşa Camii

larında beşerden on derslik yer alır. Kapının karşısında ana eyvan şeklindeki mes-cid-dershane kare planlı ve üzeri tromplu bir kubbeyle örtülüdür. Sekizgen kasnaktan kubbeyle geçiş stalaktitlerle sağlanmıştır. Merdivenle çıkılan mescidin mihrabı mukarnas kavsaralıdır. Dersliklerin üzeri kubbelerle, revaklara çapraz tonozlarla örtülmüştür. Avludaki sütun başlıklarının bir kısmı Bizans yapılarından devşirilmiştir. Binanın inşaatında kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Saçaklarında iki sıra testere dişi görülmektedir. Veled Bey'in XV. yüzyılda inşa ettirdiği Hindistanî Medresesi kare planlıdır ve sekizgen kasnaklı kubbeyle sahiptir. Güney duvarında mihrap, karşısındaki duvarda kapı yer alır. Yapı kaba taştan inşa edilmiştir. Yâkub Ağa Sıbyan Mektebi'ni (Kurşunlu Mektep) Kızlarağası Yâkub Ağa 980'de (1572-73) yaptırmıştır. Enine dikdörtgen planlı yapının kapısı sivri kemerli bir açıklık halindedir. Kesme taş ve tuğladan kaliteli duvar işçiliğine sahiptir. Kapı ve pencerelere nöbetleşe kırmızı ve beyaz yontma taşlar yerleştirilmiştir. Üzeri sekizgen kasnaklı ve tromplu iki kubbeyle örtülüdür. Ferhad Ağa Sıbyan Mektebi, Fahrünisâ Dilşikâr Hatun tarafından kocası Ferhad Ağa'nın yaptırdığı camiye bitişik olarak inşa edilmiştir. Yapı sivri kemerle birbirine bağlanan, üzeri birer pandantifli

kubbeyle örtülü iki bölümden oluşur. Kaba taş ve tuğla ile inşa edilen binanın kubbe eteğinde üç sıra kirpi saçak kullanılmıştır. Veysî Çelebi'nin XVI. yüzyılda yaptırdığı Çapraz-ı Sagir Mektebi önceki mekteplerin planlarını tekrarlamakta olup gördüğü tamiratlarla mimari kimliğini yitirmiştir. XVII. yüzyılın Manisa kadılarından Molla Şâban'ın inşa ettirdiği cami yola gitmiş, yakınındaki sıbyan mektebi harap vaziyette günümüze ulaşmıştır. Enine dikdörtgen planlı ve üzeri sekizgen kasnaklı iki kubbeyle örtülü yapı moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. XVIII. yüzyıla ait Hacı Mustafa Ağa Sıbyan Mektebi enine dikdörtgen planlı bir yapıdır. Üzeri aynalı tonoz örtülü hazırlık mekânı ve buna bir kapıyla bağlı kubbeli dershaneden oluşur.

Kütüphaneler. Şehrin müstakil kütüphanelerinden Çarşınigir Camii yanındaki, Karaosmanoğlu Hacı Eyüb Ağa tarafından inşa edilen Çarşınigir Kütüphanesi 1247 (1831-32) tarihlidir. Önünde üç birimli revakı olan yapı kare planlı ve üzeri sekizgen kasnaklı basık bir kubbeyle örtülüdür. Camiye bitişik bir başka kütüphane yine Karaosmanoğulları'ndan Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa Kütüphanesi idi. 1203 (1789) tarihli yapı altıgen planlı, kubbeli küçük bir yapıydı. Çatalcamı bitişikindeki kütüphane ise camiye eklenmiştir. Sekizgen planlı, kubbeli, kesme taştan inşa edilen Demirci Mahmud Çelebi Kütüphanesi 1279 (1862-63) tarihlidir.

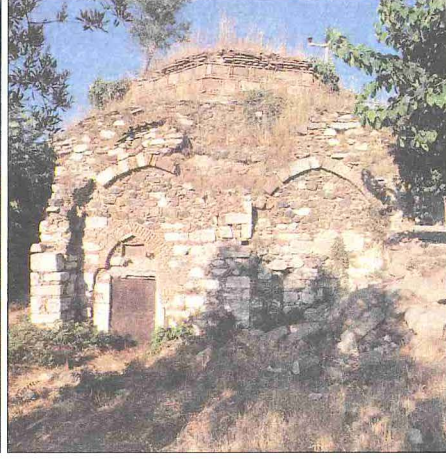
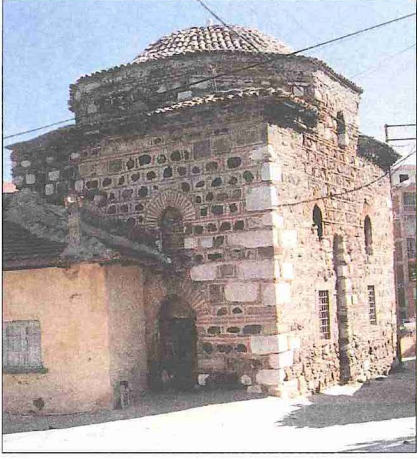
Tekkeler. XIV. yüzyıla ait Vakvak Tekkesi-Türbesi kesme taş ve tuğladan yapılmış kare planlı bir yapıdır. Doğu cephesi satıhtan taşkın, yüksek taç kapısıyla belirginleştirilmiştir. Sekizgen şekilli kubbe kasnağına pandantifler aracılığıyla geçiş sağlanmış, üzerine basık piramidal kub-

Vakvak Tekkesi - Türbesi - Manisa

be oturtulmuştur. Hacı Hüseyin'in XVI. yüzyılda inşa ettirdiği Kabak Tekkesi kare planlı, üzerinde kasnaklı kubbe bulunan küçük bir yapıdır. Kubbeyle geçişler tromplarla sağlanmış, sekizgen kasnağın üstüne alaturka kiremit örtülü basık kubbe yerleştirilmiştir. Yapı düzgün kesme taş, kaba taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Çatı hizası ve kubbe eteğinde iki sıra kirpi saçak çepeçevre dolanır. İbrâhim Seydî'nin XVII. yüzyılda yaptırdığı Seyyid Hoca Tekkesi harap durumdadır. Kare planlı yapıyı sekizgen kasnaklı, tromplu basık bir kubbe örter. Kapısı batı cephesinde asimetrik bir yerde olup bu cephedeki kemer izleri iki kubbeli bir revakın varlığına işaret eder. Yapımında kesme taş, moloz taş, tuğla ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Mihrap duvarı yıkıldığından orijinal şeklini yitiren, aslı Rifâî Tekkesi

Manisa
Sinan Bey
Medresesi'nin
avlısu

Kabak Tekkesi ile Seyyid Hoca Tekkesi – Manisa

olan mescidin, girişi dışarıdan sağlanan kafesli bir kadınlar mahfeli vardır. Üzeri meyilli ve alaturka kiremit kaplı bir çatıyla örtülüdür. Mescidin batı kısmındaki kare planlı türbede tekkenin bânisi medfundur. Hacı Mehmed Efendi'nin yaptırdığı Nakşibendî Tekkesi hakkında fazla bilgi yoktur. Günümüze ulaşmayan yapı XVIII. yüzyıl sonlarına ait olmalıdır.

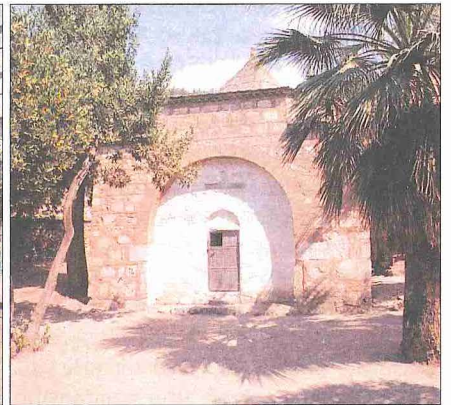
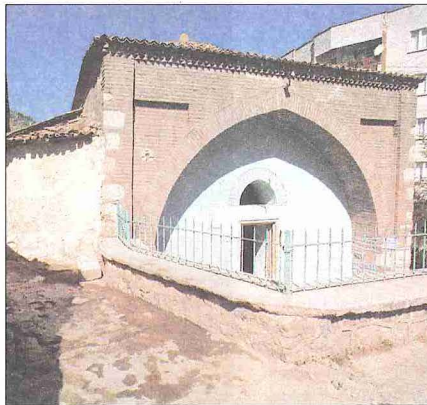
Türbeler. Murâdiye Camii'nin batısındaki meydanda bulunan türbenin Saruhan Bey'e ait olduğu ve 746'da (1345-46) yapıldığı kabul edilir. Kaba taş ve tuğla ile inşa edilen yapı dikdörtgen planlıdır. Kapısı kuzey cephesindeki geniş ve yüksek sağır niş içinde yer almakta, bunun iki yanında birer küçük pencere bulunmaktadır. Yapının batı ve güney duvarlarındaki pencereler son onarımda açılmıştır. Sandukalı mekânın üzerini bir kubbe örtmektedir. Geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanan kubbenin altındaki ziyaret mekânına tonozlu bir koridorla geçilir. Yapının kuzeydoğu köşesindeki izler bu türbeyle tekke veya mescidin bağlantılı olabileceği hususunda fikir verir. Yedi Kızlar Türbesi (XIV. yüzyıl) dikdörtgen planlı, kaba taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Yüksek kemerli sağır bir niş halindeki giriş cephesinin ortasında kapıyla üzerinde küçük bir pencere yer alır. Dört cephede de birer pencere bulunur. Yapının içi, enine uzanan tonoz örtülü mekânın ardından yedi sandukanın yer aldığı, üzeri kubbeyele örtülü bölümden meydana gelir. Revak Sultan Türbesi, düzgün taş ve tuğladan kaliteli bir işçilikle inşa edilmiş olup tarihi belli değildir. Horasan pirlerinden olan

Revak Sultan Halvetî şeyhidir. Türbenin çevresinde müridlerinin mezarları bulunmaktadır. Yapı kare planlı olup kuzeydeki giriş cephesi yuvarlak kemerli sağır bir niş halindedir. Küçük kemerli köşe bingileriyle sekizgene dönüşen yapının üzeri yüksek sekizgen piramidal kubbelerdir. İçinde üç adet sanduka bulunmaktadır. Yirmiki Sultanlar Türbesi kesme taştan yapılmış olup sekizgen planlıdır. Kuzey cephesindeki taçkapı mukarnaslı kavsaralıdır. Diğer cephelerde altı üstlü pencereler yer almakta olup üzeri kubbeyele örtülüdür. Ayn Ali Türbesi altıgen planlı, üstü kubbeyele örtülü bölümle buna güneyden bitişik, meyilli çatıyla örtülü giriş mekânından ibarettir. Şeyh Terzi Ahmed

Efendi Türbesi kare planlı bir yapıdır. Üzerini pandantifli, basık bir kubbe örter. XVII. yüzyıla ait olan yapı moloz taştan inşa edilmiş olup kapısı doğu cephesindedir. Kare planlı ve tek kubbeli bir başka türbe Tezveren Dede Türbesi'dir. Batı cephesinde kapısı yer almakta olup pencereleri örülerek kapatılmıştır. Hüsrev Ağa Camii hazîresinde anonim bir açık türbe bulunur. Altıgen gövdeli, kenarlarında sivri kemerli açıklıklar olan türbenin üzerini kiremit kaplı basık bir kubbe örter. Kemer ayakları kesme taştan, diğer kısımları kesme taş, moloz taş ve tuğladan yapılmış olan bina 1024 (1615) tarihlidir. Manisa'da bazı hazîrelerde eski mezar taşları bulunmaktadır. Bunlardan tepeliklerinde naturistik dekor içinde cami tasvirleri olan mezar taşları bölgesel bir karakteri yansıtır.

Bedesten ve Hanlar. Rum Mehmed Paşa Bedestenini kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapıdır. 42 m. uzunluğundaki binanın üzeri kırma çatıyla örtülüdür. Dört cephesinde birer kapısı bulunan yapı taş ve tuğla duvar işçiliğine sahiptir. Hatuniye Külliyesi'nin parçası olarak değerlendirilen (Yüksel, s. 340-341) Kurşunlu Han iki katlı, revaklı avlulu bir yapıdır (bk. KURŞUNLU HAN). Karaosmanoğulları'na izâfe edilen Yeni Han XIX. yüzyıla aittir. Bugün aslı işlevini koruyan bu han enine dikdörtgen planlı, ortasında avlu bulunan iki katlı bir binadır. Güney cephesinde yer alan kapının sol kısmındaki taş merdivenle üst kata çıkışı sağlanır. Yapı kesme taş, moloz taş ve tuğla duvar işçiliği gösterir. Manisa'da Karaosmanoğulları'na ait, günümüze ulaş-

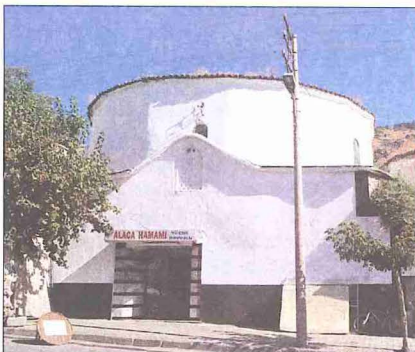
Yedi Kızlar Türbesi ile Revak Sultan Türbesi – Manisa

mamış, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Atâullah Ağa, Hacı Pulat Mehmed Ağa ve Hacı Osman Ağa hanlarının olduğu bilinir. Arkeolojik çalışmalarda içinde çok sayıda sikkede bulunduğu darphâne olduğu kabul edilen bina XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Kare planlı, üzeri kubbeyle örtülü, iki katlı yapının alt katı üzeri sivri beşik tonozlu iki mekândan oluşmaktadır. Üst katın ön cephesinde iki pencere bulunmaktadır, kapısına batıdaki taş merdivenle ulaşılmaktadır.

Hamamlar. Mahalle hamamlarından Saruhanlılar dönemine ait Gülgün Hatun Hamamı sıcaklık bölümü haçvari planlı, dört köşesinde halvetleri bulunan klasik tipte bir yapıdır. Bir bölümü yıkık olan soyunmalık kısmı aydınlık fenerli büyük bir kubbeye sahipti. Buradan geçitle ulaşılan kubbeli ılık bir yandan usturalığa, diğer kapıyla sıcaklığa açılır. XV. yüzyıla ait Alaca Hamam çift hamam olarak düzenlenmiştir. Soyunmalığı kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Tonoz örtülü küçük ılık, ortasında bir göbek taşı bulunan sıcaklık, güneyinde simetrik planlı halvetler ve su haznesinden oluşmaktadır. Dârüssaâde ağası Yâkut Ağa'nın yaptırdığı, Cumhuriyet Hamamı denilen yapı 982 (1574) yılına ait bir çift hamamdır. Soyunmalıkları kare planlı ve ortaları şadırvanlı, sıcaklıkları ise kubbe ve tonozlarla örtülüdür. İvaz Paşa Vakfı Karaköy Hamamı, Bizans başlıklı üç sütuna dayanan sivri kemerleriyle revaklı bir giriş cephesine sahiptir. Kemer aralarında zarif desenli tuğla süslemeler bulunur. Sekizgen kasnaklı, aydınlık fenerli, tromplu büyük bir kubbeyle örtülü soyunmalığın ardında ılık ve sıcaklık yer alır.

XV. yüzyılın ortalarına ait Alaca Hamam – Manisa

Manisa'da Alaybeyi Camii haziresinde, tepelik kısmı cami tasvirli mezar taşlarından biri ile darphâne denilen bina

Çeşmeler. Evliya Çelebi'nin şehirde olduğunu bildirdiği 3000 çeşmeden çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Kitâbeli en eski çeşme 995 (1587) tarihli Pîr Nefes Çeşmesi'dir. Arpaalanı Camii'nin köşesindeki bu çeşme kesme taştan yapılmıştır. Sivri kemerli bir niş içinde mermer ayna taşıyla üzerinde kitâbe yer alır. 1176 (1762-63) tarihli Derviş Hasan Çeşmesi, Yerhasanlar Camii'nin hazîre duvarına komşudur. Altı satırlık kitâbesi ve ayna taşı sivri kemerli niş içine alınmıştır. 1205 (1790-91) tarihli Karaosmanoğlu Hacı Pulat Mehmed Ağa Çeşmesi çift cephelidir. Kübik gövdesinin üzerinde küçük bir kubbe bulunur. Cepheleleri mermer kaplamalı olup çift porfir sütunçelerin taşıdığı atnalı kemerin çevresinde taş süslemeler vardır. 1214 (1799) tarihli Taşçılar Mescidi Çeşmesi, Çarşı Camii'nin duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Kemerinin içinde bitkisel bezemeler ve ibrik-maşrapa tasviri olan kabartmalar görülür. Süleyman Paşa'nın 1224'te (1809) yaptırdığı empire çeşme yuvarlak kemerli üç sağır niş ve arkasındaki hazneden ibarettir. Süleyman Paşa'nın Manisa'daki diğer çeşmesi Molla Şâban Mescidi duvarına bitişikti. Önceki çeşmeyle aynı kaynaktan beslenen ve kitâbe metni diğerinin aynı olan bu çeşme günümüze ulaşmamıştır. Vakvak Tekkesi'ne bitişik çeşme şehrin günümüze gelen en eski çeşmesi olmalıdır. Tek kemerli basit çeşmelerden bazıları Ulucami, Dokur, Derdiler, Serâbâd, Lala Paşa Camii, Dere Mahallesi ve Mısıroğlu çeşmeleridir. XV. yüzyıla ait Kaval Çeşme ayna taşına gömülü pâyeciklerle barok tarzda yenilenmiştir. Murâdiye Külli-

yesi çeşmeleri klasik tarzdadır. Dereboyu'ndaki Anonim Çeşme ve Saat Kulesi önündeki çeşmenin ayna taşlarında zarif süslemeler görülür. Bedesten kapısı yanındaki çeşme Batı zevkini yansıtır. Saruhan Bey parkının ortasında yekpâre mermerden yapılmış selsebilli çeşme ise XIX. yüzyıl sonlarının özelliklerini taşır. Çaşnigir Camii'nin abdest muslukları üzerindeki 1328 (1910) tarihli kitâbeden Karaosmanoğlu Hacı Mahmud Bey'in eşi Cemile Hanım'ın Manisa'da bir sebîl yaptırdığı anlaşılır. Karaosmanoğulları'ndan Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa mahallesindeki sokağına ve hanının içine birer çeşme inşa ettirdiği vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Hacı Ahmed Ağa'nın eşi Zeliha Hanım'ın 1338 (1919-20) tarihli vakfiyesinde bu zatın Manisa'da bir sebîl yaptırdığı kayıtlıdır.

Diğer Yapılar. Sarây-ı Âmire şehrin kuzey kısmındaki düzlükte elli altı dönümlük alanı kaplıyordu. II. Murad devrinde 849'da (1445) inşa edilen saray Fâtih Sultan Mehmed döneminde genişletilmiştir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde anlatılan bu saray (IX, 76) Hasan Paşa'nın *Şemâilnâme-i Âl-i Osmân* adlı eserinin şehir tasvirinde de (TSMK, III. Ahmed, nr. 3592, vr. 10^b-11^a) görülür. Revaklı avlusu, köşkleri, kuleleri ve hamam, havuz, çeşmeden oluşan saray III. Mehmed devrinde sonra önemini yitirmiş, gördüğü onarımlarla Kurtuluş Savaşı yıllarına kadar gelmiş, savaş esnasında ahşap kısımları yanmış, kâgir kısımlarıysa harap olmuştur. Daha sonra yerine halkevi binası yapılmıştır. Yazlık saray Bozdağ'ın üzerindeydi. Şehzade Korkut'un XVI. yüz-

yl başında inşa ettirdiği sarayın yeri ise bilinmemektedir.

Manisa, Saruhanlılar döneminde doğu-batı doğrultusunda ovaya doğru, Osmanlılar devrinde ise kuzey-güney yönünde gelişme göstermiştir. Böylece değişik yerlere inşa edilen yapıların etrafı iki katlı evlerle dolmuştur. Tournefort ve Allom'un gravürleri XVIII. yüzyılın başlarında ve XIX. yüzyılda Manisa'nın bu manzarasını yansıtır. XVII. yüzyıl Manisa'sını Evliya Çelebi şöyle anlatır "... 6660 kadar güzel evden meydana gelmiş, tamamı altmış mahalledir. Büyük saraylarla süslü şehir baştan başa kiremitlerle örtülü, güzel ve temiz, altı üstü iki katlı evlerle hoş görünüşlüdür. Bunlar birbiri üzerine kale dağına yapılmış hanelerdir. Yüzleri baştan başa pencere ve balkon olan bu evler kuzey taraftaki ovaya, Gediz nehrine bakar. Bu ova bağ ve bostanlarla ve reyhan, gül gülistan mâmur köylerle dolu, verimli bir ovadır. Evlerin pencerelerinden bu ova seyredilirken insan hayat bulur ..." Evliya Çelebi kale içindeki bağ evlerinin sayısının kırk-elli kadar olduğunu, aşağı şehre göç edildiğinden evlerin bayındır olmadığını belirtir (*Seyahatnâme*, IX, 69). Şehirde bey konakları da bulunuyordu. Eski kaynaklarda iki katlı kırk-elli odalı Hacı Pulat Mehmed Ağa Konağı, Mutesellim Konağı'nın yakınındaki Hacı Ahmed Ağa Konağı, Hacı Ömer Ağa Konağı, Süleyman Ağa Konağı, Ali Ağa Konağı ve Yetim Ahmed Ağa Konağı'nın adları geçer. Sipil dağının kuzey eteğinde ve ovada yoğunluk gösteren ahşap ev ve konaklardan hiçbir -Yunan işgal kuvvetlerinin Manisa'nın neredeyse bütününe yakmalarından dolayı- kalmamıştır. Manisa'da XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarına ait kâğır binalardan olan hükümet konağı Cumhuriyet döneminin gösterişli örneklerindendir. 1924-1925'te Rüstem Bakoğlu'nun yaptığı, enine gelişen dikdörtgen planlı ve üç katlı yapının kuzeydeki ön cephesi, iki yandan merdivenlerle ulaşılan sundurma ve bunun üzerindeki balkonla hareketlendirilmiştir. Vali konağı çift katlı bir yapıdır. Ön cephesinde girişin her iki yanındaki çokgen gövdeli kulevari çıkıntılarla değişik bir stil gösterir. Türk neoklasik üslûbundaki halk eğitimi binası iki katlı bir yapıdır. Alt kat pencereleri sivri kemerli, üst kat pencereleri dikdörtgen olan yapının üzerini geniş saçaklı, meyilli bir çatı örter. Aynı üslûptaki Borsa Kahvesi tek katlı küçük bir bina olup geniş sivri kemerlerin hâkim olduğu cephele-

den birinin köşesi çeşme olarak düzenlenmiştir. Âlim Efendi'nin evi olarak kabul edilen çift katlı binanın alt katı dükkânlarla ayrılmış, üst katta sivri kemerli pencereler ve balkonlarla hareketli cephele meydana getirilmiştir. Aynı üslûpta Atatürk Bulvarı'ndaki binalardan biri otel olarak kullanılmaktadır, diğeri ise boşdur. Sade bir örnek olan bina tekel idaresi olarak hizmet vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1946, IX, 66-79; Ch. Texier, *Küçük Asya* (trc. Ali Süad), İstanbul 1921, II, 84-85; İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitâbeler II*, İstanbul 1929, s. 69-104; İbrahim Gökçen - M. Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 86-126; Kamil Su, *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Camii*, İstanbul 1940; a.mlf., "Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Camii", *Ölkü*, XV/88, Ankara 1940, s. 356-360; a.mlf., "Alaybey Çeşmesi ve Sübyan Mektebinin Hikayesi", *Manisa*, sy. 4, Manisa 1983, s. 55-65; a.mlf., "Süleyman Paşa ve Manisa'daki Hayırları", a.e., sy. 6 (1983), s. 30-38; R. M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi* (trc. Cezmi Tahir Berklin), İstanbul 1941, s. 5-19; M. Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul 1941; a.mlf., "Manisa'da Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi", *Gediz*, sy. 30, Manisa 1939, s. 4-5; a.mlf., "Manisa Muradiye Camii", a.e., sy. 39 (1940), s. 6-7; a.mlf., "Manisa Kalesine Ait Vesikalar", a.e., sy. 40 (1940), s. 4; a.mlf., "İbrahim Çelebi Mahallesi ve Cami Hakkında", a.e., sy. 80 (1945), s. 2-5; a.mlf., "Muradiye Camii Onarılırken", a.e., sy. 95 (1946), s. 2-5; a.mlf., "Saruhanogulları", *İA*, X, 239-244; a.mlf. - Besim Darkot, "Manisa", a.e., VII, 288-294; İbrahim Gökçen, *16. ve 17. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırıları*, İstanbul 1946; a.mlf., *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, İstanbul 1946-50, I-II; a.mlf., "Muradiye Camii", *Gediz*, sy. 13 (1938), s. 2-3; a.mlf., "Ulu Camii ve Medresesi", a.e., sy. 14 (1938), s. 7-8; a.mlf., "Ali Bey Camii", a.e., sy. 15 (1938), s. 11-12; a.mlf., "Çeşnigir Camii ve İvaz Paşa Camileri", a.e., sy. 16 (1938), s. 15; sy. 17 (1938), s. 5; a.mlf., "Hatuniye Camii", a.e., sy. 17 (1938), s. 6; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, I, 253-254; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi II*, s. 522-523; a.mlf., *Osmanlı Mi'mârîsi IV*, s. 817-820; Sadık Karagöz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara 1974; Keşfi Karadanışman, *Manisa Tarihi Eser ve Kitabeleri*, Ankara 1977; Yüksel, *Osmanlı Mi'mârîsi V*, s. 335-350; Oktay Akışit, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1983; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 43-46, 87-109; İnci Kuyulu, *Karaosmanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara 1992, s. 60-79, 96-112, 153, 155-159, 163-169, 171-173; Ş. Bârihüdâ Tanırkorur, "Manisa Mevlevîhanesi'nin Restorasyonu: Tenkid ve Teklif", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 331-361; İhami Bilgin, "Manisa Sarayı", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, Ankara 1995, II, 365-368; a.mlf., "Manisa Saruhan Bey Türbesi ve Zaviyesi", *Manisa*, sy. 4 (1983), s. 41-54; Hakkı Acun,

Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1999; a.mlf., "Manisa Darphanesi", *Manisa*, sy. 7 (1984), s. 23-27; W. M. Ramsay, "Studies in Asia Minor 2. Sipylos and Cybele", *The Journal of Hellenic Studies*, III, London 1882, s. 33-58; A. Haisenberg, "Kaiser Johannes Batatzes der Bermherzige", *BZ*, XIV (1905), s. 160-233; L. Belhomme, "Sipylos", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1936, s. 217-226; Zekiye Erinc, "Milattan Evvel Manisa", *Gediz*, sy. 1 (1937), s. 9-10; a.mlf., "Manisa'nın Muhtelif Devirlerinde Tarihî Kıymeti Haiz Olan Eserleri", a.e., sy. 3 (1937), s. 13-14; Halit Ersoy, "Hatuniye Camii", a.e., sy. 52 (1941), s. 4-6; a.mlf., "Binaları Mevcut Eski Mektepler", a.e., sy. 53 (1941), s. 5-8; a.mlf., "Ulu Camii", a.e., sy. 55 (1942), s. 16; sy. 56 (1942), s. 21; sy. 57 (1942), s. 11-13; a.mlf., "Ali Bey Camii ve Timurtaş Paşaoğlu Ali Bey VII-VIII", a.e., sy. 59-60 (1941), s. 7-10; sy. 61 (1943), s. 13-14; Vahit Armağan, "Hatuniye Camii ve Ayni Ali Türbesi", a.e., sy. 83 (1945), s. 4-5; Nihat Yörükoğlu, "Manisa Bimarhanesi", a.e., sy. 92 (1946), s. 4-5; a.mlf., "Manisa Hafsa Sultan Hankahı", *VD*, XIII (1981), s. 489-492; a.mlf., "Manisa Bimarhanesi ve Hacı Hasan", *Manisa*, sy. 1 (1982), s. 20-31; a.mlf., "Manisa Hafsa Sultan İmareti", a.e., sy. 7 (1984), s. 28-31; Aziz Ogan, "Manisa Muradiye Külliyesi", *TTOK Belleteni*, sy. 150 (1954), s. 9-11; a.mlf., "Tarihi Manisa Şehrinde Bir Gezinti", a.e., sy. 156 (1955), s. 4-6; R. Anhegger, "Beiträge zur Osmanischen Baugeschichte II. Die Üç Şerefeli Cami in Edirne und die Ulu Cami in Manisa zur Baugeschichte der Muradiye Moschee in Manisa", *Istanbul Mitteilungen*, sy. 8, İstanbul 1958, s. 40-56; Erdem Yücel, "Manisa Muradiye Camii Restorasyonu", *Arkitekt*, sy. 315, İstanbul 1964, s. 88-90; a.mlf., "Manisa Muradiye Camii ve Külliyesi", *VD*, VII (1968), s. 207-214; İlhan Akçay, "Cumhuriyet Devrine Kadar Manisa Kütüphaneleri", *TK*, sy. 41 (1966), s. 453-458; İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *VD*, VIII (1969), s. 47-56; Filiz Oğuz, "Manisa Kurgunlu Han", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, sy. 1, Ankara 1974, s. 109-127; Emrullah Güney, "Manisa", *Pirelli*, sy. 151, İstanbul 1977, s. 26; İsmet Algedik, "Manisa Kalesi", a.e., sy. 151 (1977), s. 27; Ali Haydar Bayat, "Manisa Hafsa Sultan Külliyesi ve Darüşşifası", *TK*, sy. 190 (1978), s. 596-611; Enis Üçbaylar, "Saray-ı Amire (Manisa Sarayı)", *Manisa*, sy. 1 (1982), s. 39-46; a.mlf., "14-19. Yüzyıllar Arasında Manisa Şehirsel Gelişimi", a.e., sy. 3 (1982), s. 46-50; Nusret Köklü, "Sultan Camii ve Külliyesi", a.e., sy. 2 (1982), s. 9-22; a.mlf., "Saruhanlı Devrinde Manisa-1", a.e., sy. 4 (1983), s. 22-40; a.mlf., "Saruhanlı Devrinde Manisa-2", a.e., sy. 5 (1983), s. 40-65; a.mlf., "Saruhanlı Devrinde Manisa-3", a.e., sy. 6 (1983), s. 5-29; a.mlf., "Saruhanlı Devrinde Manisa-4", a.e., sy. 7 (1983), s. 6-22; Enis Karakaya, "Manisa (Magnezia) Şehri Surları ve Kalesi", *STAD*, sy. 7 (1990), s. 25-33; H. Nazmi Bayçın - Hikmet Bozkurt, "Manisa Ortasında Bir Eski Mabet", *Manisa*, sy. 8 (1995), s. 29-30.

